

Ηθική. Περιοδικό φιλοσοφίας

Αρ. 12 (2019)

Δημοκρατία και πατριωτισμός σε δύο
εμβληματικές για το πολίτευμα στιγμές (Κλασική
Αθήνα - Γαλλικός Διαφωτισμός και Γαλλική
Επανάσταση)

Αναστασία Θεοδούλου

doi: [10.12681/ethiki.22773](https://doi.org/10.12681/ethiki.22773)

Βιβλιογραφική αναφορά:

Θεοδούλου Α. (2020). Δημοκρατία και πατριωτισμός σε δύο εμβληματικές για το πολίτευμα στιγμές (Κλασική Αθήνα - Γαλλικός Διαφωτισμός και Γαλλική Επανάσταση). *Ηθική. Περιοδικό φιλοσοφίας*, (12), 11-19.
<https://doi.org/10.12681/ethiki.22773>

Δημοκρατία και πατριωτισμός σε δύο εμβληματικές για το πολίτευμα στιγμές (Κλασική Αθήνα - Γαλλικός Διαφωτισμός και Γαλλική Επανάσταση)

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΘΕΟΔΟΥΛΟΥ

Η δημοκρατία ως πολίτευμα, τρόπος διακυβέρνησης της οργανωμένης κοινότητας, σύστημα αρχών και κανόνων με τα θεσμικά όργανά της, στάση και τρόπος ζωής για τους πολίτες της δεν υπήρξε μία¹ και απaráλλακτη στα διάφορα ιστορικά της φανερώματα ανά τους αιώνες· η δε αποτελεσματικότητά της ως πολιτεύματος και η καθ' αυτό αξία της δεν αποτελούσε θέσφατο στον γενέθλιο τόπο της, όπως κατά κανόνα συμβαίνει στη σύγχρονη δυτική πολιτική σκέψη. Στα «Πολιτικά» του Αριστοτέλη αναφέρεται ως ένα από τα τρία πολιτεύματα που εναλλακτικά είναι δυνατόν να ισχύουν σε μια πολιτική κοινότητα, το οποίο μπορεί να λειτουργεί επωφελώς με βάση τις αρχές και τους κανόνες του και να παρεκκλίνει παραφθειρόμενο, όπως ακριβώς και τα άλλα δύο πολιτεύματα στη βάση των ιδίων χαρακτηριστικών ενός εκάστου².

Εκείνο, όμως, που οπωσδήποτε -ως εκ λόγου της φύσεως του πολιτεύματος της δημοκρατίας- παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, εν συγκρίσει προς τα υπόλοιπα πολιτεύματα, είναι ο πολίτης: η θέση του στο πλαίσιο της θεσμικής οργάνωσης, ο ρόλος του, η συμμετοχή του στις συλλογικές αποφάσεις, τα δικαιώματα που απολαμβάνει και απορρέουν από τις βασικές αρχές και τις προϋποθέσεις του συγκεκριμένου πολιτεύματος, και οι αρετές που δεοντολογικά τον διακρίνουν, προκειμένου να είναι σε θέση να ανταποκρίνεται στον νευραλγικό ρόλο του μέσα στο όλο πολιτικό σύστημα.

Βασική αρετή που χαρακτηρίζει τον πολίτη από τη γένεση του πολιτεύματος στην αρχαία πόλη-κράτος, όπου το «κράτος», η εξουσία δηλαδή του πολίτη, ασκούσαν με άμεσο τρόπο, μέχρι τη σύγχρονη κοινοβουλευτική δημοκρατία στο πλαίσιο ευρύτερων κρατικών μορφωμάτων συνιστά ο πατριωτισμός· καθότι η έννοια της πατρίδας, ως κοινού τόπου κατά κυριολεξίαν και ως κοινού τόπου αναφοράς και αυτοπροσδιορισμού των ατόμων-μελών της κοινωνίας, φαίνεται να κατέχει σημαντικό συνεκτικό ρόλο στις δημοκρατικά οργανωμένες πολιτικές κοινωνίες. Η ιδιότητα του πολίτη (citizenship) παρατηρείται πως υπηρετεί καλύτερα τις απαιτήσεις του συγκεκριμένου πολιτεύματος, σε σύγκριση με τον αξιακά περισσότερο άχρωμο χαρακτήρα που προτάσσεται από τον φιλελεύθερο ατομικισμό (membership)³.

Σύμφωνα με αυτή τη λογική, θα εστιάσουμε στην έννοια του πολίτη-πατριώτη, όπως αυτή εμφανίζεται στην αρχαία πόλη-κράτος και δη στην πλέον κυρίαρχη, στην αθηναϊκή («άνδρες Αθηναίοι»), και στην εμβληματική για τα νεώτερα δημοκρατικά δεδομένα γαλλική επανάσταση, η οποία εμπνεύστηκε από το φιλοσοφικό κίνημα

του Διαφωτισμού, κυρίως του γαλλικού («citoyens»).

Ας σημειωθεί, καταρχάς, ότι για τη δημοκρατία οι όροι «πατρίδα» και «πατριώτης» όχι μόνον δεν αντιμετωπιζόνταν ως ταμπού, όπως εν πολλοίς συμβαίνει από τον προηγούμενο αιώνα και εντεύθεν (εξού και η ανάγκη για συχνή επίκληση της διάκρισης μεταξύ των όρων «φιλοπατρία» και «πατριωτισμός»)⁴, οπότε έγινε και κατά κόρον χρήση των όρων από κατεξοχήν αυταρχικά καθεστώτα που μετέρχονταν στην πιο ανώδυνη των περιπτώσεων αντιδημοκρατικές μεθόδους, αλλά υπήρξαν έννοιες σύμφυτες με τη δημοκρατία μέσα στο φάσμα των πολιτικών και ιδεολογικών θεσμών της. Ο όρος «πατρίδα», βεβαίως, αποκτά διαφορετικό ειδικό βάρος από κοινωνία σε κοινωνία, τόσο εντός των εκάστοτε πολιτικών θεσμών και του ιστορικού πλαισίου, όσο με βάση τον τρόπο με τον οποίο η έννοια «πατρίδα» αναμειγνύεται με τα δομικά στοιχεία της κοινωνίας και το ψυχολογικό βάρος που καθένα τους και όλα μαζί έχουν για τα μέλη της συγκεκριμένης κοινότητας⁵.

Έτσι, οι Αθηναίοι του 5ου π. Χ. αιώνα και δη «ο δήμος», οι δημοκρατικοί, προέβαλλαν ιδιαίτερα έντονα το στοιχείο της πατρίδας, της «πόλεως». Το αντιλαμβάνονταν μάλιστα με κατεξοχήν βιωματικό τρόπο, καθώς είχαν προσδώσει σε αυτό και μυθολογική διάσταση, όπως φανερώνει και ο λαοφιλής, κατά την εποχή, μύθος των τυραννοκτόνων⁶.

Στον δε Επιτάφιο που ο Περικλής εκφώνησε, κατά τον Πελοποννησιακό πόλεμο, για τους νεκρούς του πρώτου έτους του πολέμου, εκτός των άλλων αρετών του δημοκρατικού πολιτεύματος της πολύ συγκεκριμένης «πόλεως»-πατρίδας, φαίνεται να εξαιρείται ως καύχημα μεγάλο και η αυτοχθονία των Αθηναίων⁷. Στον ίδιο λόγο οι πολίτες της Αθήνας καλούνται να γίνουν «εραστές» της πόλης τους⁸, οπότε και η προβολή της φιλοπατρίας ως υπέρτατης αξίας για τον Αθηναίο πολίτη της εποχής αποκτά πλέον ιδιαίτερες διαστάσεις. Καλείται δε ο Αθηναίος πολίτης να αποδεικνύεται γενναίος υπερασπιστής της πατρίδας του, μαχόμενος με αυτοθυσία για εκείνη, την ώρα της πολεμικής δράσης⁹.

Δεν είναι όμως μόνο στον Επιτάφιο του Περικλή που εξαιρείται η φιλοπατρία, όπου και κάποιος θα μπορούσε να θεωρήσει πως κάτι τέτοιο ήταν απολύτως αναμενόμενο, στον βαθμό που ο συγκεκριμένος λόγος εκφωνήθηκε σε συνθήκες πολέμου. Σε όλες, ανεξαιρέτως, τις περιστάσεις καθίστατο σαφές ότι ο δημοκρατικός πολίτης ήταν πρωτίστως Αθηναίος. Σε όλους τους λόγους που εκφωνούνταν –δικανικούς, επιδεικτικούς και συμβουλευτικούς– η κλητική προσφώνηση είναι σταθερή: ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι. Εξάλλου, η αρχαία τραγωδία, που ως είδος συνιστά γέννημα και δείκτη της αθηναϊκής δημοκρατίας¹⁰, δεν έπαιξε να υμνεί την φιλοπατρία ως αρετή που πρέπει πρώτη και πάνω απ' όλες να χαρακτηρίζει τον πολίτη. Στο ζήτημα αυτό, ο Σοφοκλής εκφράζεται εναργώς μέσα από την «Αντιγόνη» του: όποιος βάζει τον φίλο, τον όποιον αγαπημένο του, πάνω από την πατρίδα, δεν μπορεί παρά να θεωρείται τιποτένιος¹¹.

Γίνεται, επομένως, φανερό ότι στην αρχαία Αθήνα του 5^{ου} π.Χ. αιώνα, στη γενέτειρα του πολιτεύματος της δημοκρατίας, η έννοια της πατρίδας όχι μόνον δεν εκφυλίστηκε, σε σχέση με την εποχή των αριστοκρατών ευπατριδών πριν από τις μεταρρυθμίσεις του Σόλωνα¹² και του Κλεισθένη, αλλά, αντιθέτως, διευρύνθηκε και

ενισχύθηκε, συμπεριλαμβάνοντας και αγκαλιάζοντας ολόκληρη την πόλη της Αθήνας. Σε αυτό το σημείο υπήρξε καθοριστικό το μέτρο του Κλεισθένη για τη διαίρεση των πολιτών σε δέκα φυλές, με τρόπο που καθιέρωνε την ουσιαστική ισοπολιτεία αποδυναμώνοντας οριστικά την πολιτική επιρροή των αριστοκρατικών οικογενειών του παρελθόντος¹³. Ως εκ τούτου, η εύρωστη πια αστική τάξη και το εμβληματικό –σε συνθήκες πολέμου και ειρήνης- ναυτικό της¹⁴, που υπήρξε στυλοβάτης του «δήμου», των δημοκρατικών, έθεσε στο επίκεντρο του νέου πολιτικού αξιακού συστήματος την πόλη, την πατρίδα όλων των Αθηναίων πολιτών, και θεώρησε τη δύναμη αυτής ως τη μόνη σοβαρή εγγύηση για την ελευθερία των πολιτών της- ως ξεχωριστών υποκειμένων που διαφεντεύουν την ύπαρξη και τη μοίρα τους.

Σε αυτό το πλαίσιο, η αγάπη για την πατρίδα, ο πατριωτισμός, θεωρείται βασικό συστατικό στοιχείο που χαρακτηρίζει τον Αθηναίο πολίτη, ο οποίος, μέσα απ' όλους τους προαναφερθέντες θεσμούς, φαίνεται να γαλουχείται στο πνεύμα του θαυμασμού –και αυτοθαυμασμού στο βάθος του- για την ιδιαίτερη, την ξεχωριστή πόλη-κράτος του, για την πατρίδα.

Σε παρόμοιο μήκος κύματος φαίνεται να κινείται η ανθρωπότητα στη Δύση, αφού, από την Αναγέννηση και εντεύθεν, αναδιοργανώνονται και αναζωογονούνται οι πόλεις και –μαζί με αυτές και μέσα σε αυτές- αναδύονται οι ανάλογες περί ελευθερίας ιδέες της κλασικής αρχαιότητας¹⁵, παρά το γεγονός ότι αναφαίνεται και προβάλλει πλέον η έννοια της ιδιωτικότητας, όπως εύστοχα παρατηρεί ο Isaiah Berlin¹⁶.

Επικεντρωνόμενοι στον γαλλικό διαφωτισμό και τα κηρύγματά του, καθώς και σε πεπραγμένα που έλαβαν χώρα κατά την εμβληματική για τα σύγχρονα δυτικά δεδομένα Γαλλική Επανάσταση, θα επιχειρήσουμε να αναζητήσουμε αναλογίες σε ό,τι αφορά στη δημοκρατία και στον εγγενή, κατά τη γνώμη μας, πατριωτισμό που ενυπάρχει στο συγκεκριμένο πολίτευμα.

Ειδικότερα, ο J.J. Rousseau, στο έργο του «Περί του Κοινωνικού Συμβολαίου», θέτει ως θεμέλιο της φιλελεύθερης πολιτείας και εν γένει κοινωνίας την εθελούσια υπαγωγή όλων και κάθε υποκειμένου χωριστά στη Γενική Βούληση, οριοθετώντας την έννοια της δημοκρατίας με μια «ρομαντική» εν πολλοίς διάθεση. Ας σημειωθεί παρενθετικά ότι το ρεύμα του ρομαντισμού άνθισε και κυριάρχησε στην Αισθητική, σε όλο το διάστημα της συγκεκριμένης περιόδου. Με βάση αυτή τη λογική της υπαγωγής στην κυρίαρχη Γενική Βούληση, κάθε άτομο-μέλος αυτής της κοινωνίας νοείται ως αδιαίρετο κομμάτι του συγκεκριμένου όλου¹⁷.

Ας δούμε τώρα ποια είναι η θέση της πατρίδας –ως εδαφικής κυριαρχίας του συγκεκριμένου κράτους σε συνάρτηση με τον «Λαό» που την κατοικεί- στη φιλοσοφική σκέψη του J.J. Rousseau. Μεταφέροντας τα λόγια του ίδιου, σημειώνουμε ότι *μπορούμε να προσμετρήσουμε ένα πολιτικό Σώμα με δύο τρόπους: από την έκταση του εδάφους του και από το πλήθος του Λαού, και υπάρχει ανάμεσα στα δύο αυτά μέτρα μία σχέση αρμόζουσα να δώσει στο Κράτος το αληθινό μεγαλείο του: είναι οι άνθρωποι που κάνουν το Κράτος και είναι η γη που θρέφει τους ανθρώπους: αυτή η σχέση λοιπόν σημαίνει ότι η γη επαρκεί για τη συντήρηση των κατοίκων της και ότι υπάρχουν τόσοι κάτοικοι όσους η γη μπορεί να θρέψει*¹⁸. Η συγκεκριμένη αντίληψη του J.J. Rousseau μας

βάζει στον πειρασμό να επισημάνουμε την αναλογία προς την αρχαία πόλη κράτος και το στοιχείο της αυτάρκειας, που συνιστούσε και βασικό χαρακτηριστικό της. Υστερότεροι μελετητές, μάλιστα, επισημαίνουν, σε σχέση με τις περί δημοκρατίας απόψεις του J.J. Rousseau, πως ο φιλόσοφος θα έδειχνε προτίμηση προς την άμεση δημοκρατία σε *ένα κράτος πολύ μικρό όπου ο λαός θα είναι εύκολο να συγκεντρώνεται και όπου κάθε πολίτης θα μπορούσε άνετα να γνωρίζει όλους τους άλλους*¹⁹.

Αυτή η γη, λοιπόν, φαίνεται ότι φέρει ένα μεγάλο σημασιολογικό βάρος, το οποίο ξεπερνά κατά πολύ τη στενή οικονομική σχέση ανάμεσα στο έδαφος και τον λαό που το κατοικεί, πράγμα που γίνεται έτι σαφέστερο όταν χρησιμοποιείται ο όρος «πατρίδα». Όπως εύστοχα παρατηρούν μεταγενέστεροι μελετητές του φιλοσόφου, ένας από τους βασικούς λόγους, για τον οποίο διαφθείρει την πολιτεία η πολυτέλεια που τυχόν διακρίνει τους ολίγους, είναι πως η τελευταία *πουλάει την πατρίδα χάριν της μαλθακότητας, της ηδονπάθειας και της ματαιοδοξίας*²⁰.

Ανεξαρτήτως των αντιρρήσεων που θα μπορούσε να προβάλλει στο σημείο αυτό ο αρχαίος δημοκρατικός ηγέτης Περικλής, ο οποίος εξήρθε τον πλούτο, την άνεση, ακόμη και την πολυτέλεια που χαρακτήριζε τη ζωή των συμπολιτών του, όπως διαφαίνεται στον αντίστοιχο Επιτάφιο λόγο του Θουκυδίδη²¹, ας παραμείνουμε στη βαρύτητα που ενέχει ο όρος «πατρίδα» για τη δημοκρατία. Ας περάσουμε στην επίδραση που είχαν οι φιλελεύθερες φιλοσοφικές διακηρύξεις του γαλλικού Διαφωτισμού στον γενέθλιο τόπο τους με το ξέσπασμα της επανάστασης του 1789 και ας δούμε, πιο συγκεκριμένα, την προβολή του πατριωτισμού ως βασικής αρετής για τον Γάλλο πολίτη της εποχής, που μάχεται μέσα από τις γραμμές του δημοκρατικού στρατοπέδου.

Ενδεικτικό, ως προς την έξαρση του πατριωτικού αισθήματος εκ μέρους των Γάλλων επαναστατών, είναι το ψήφισμα της 11ης Ιουλίου 1792: *Πολίτες, η πατρίδα βρίσκεται σε κίνδυνο. Είθε αυτοί που θα λάβουν την τιμή να βαδίσουν πρώτοι για να υπερασπιστούν ό,τι πολυτιμότερο έχουν, να θυμούνται πάντα ότι είναι Γάλλοι και ελεύθεροι [...]*²². Η προσφώνηση «πολίτες», *citoyens*, παραπέμπει συνειρμικά στο αρχαίο αντίστοιχό της «ὧ ἄνδρες Ἀθηναῖοι». Εξάλλου, δυο γραμμές παρακάτω, αποσαφηνίζεται και υπογραμμίζεται μάλιστα πως οι πολίτες στους οποίους απευθύνεται το ψήφισμα είναι Γάλλοι. Μέσα από το συγκεκριμένο απόσπασμα του ψηφίσματος, καθίσταται φανερό, με δυο-τρεις δεκάδες λέξεων συμπυκνωμένες, το πρόταγμα της έννοιας της πατρίδας αλλά και η ανάγκη διέγερσης του πατριωτισμού των πολιτών για την υπεράσπιση της δημοκρατίας. Δεν είναι, ακόμη, τυχαίο το δίδυμο των κατηγορημάτων που αποδίδεται στους πολίτες: «Γάλλοι» και «ελεύθεροι». Η ελευθερία, ως βασικό συστατικό και ως στοιχείο ταυτότητας του δημοκρατικού πολιτεύματος, συναρτάται άμεσα με την εθνική ταυτότητα και προσδίδει τελικώς υπέρτατη αξία, εν είδει ιερότητας θα λέγαμε, στον όρο «πατρίδα», στον βαθμό που τονίζεται πως αυτή είναι «ό,τι πολυτιμότερο έχουν» οι συγκεκριμένοι πολίτες. Επομένως, δημοκρατικό φρόνημα και πατριωτισμός φαίνεται πως νοούνταν αξεδιάλυτα, κατά την αναγέννηση και την αναδιαμόρφωση του δημοκρατικού πολιτεύματος στο επίπεδο του έθνους-κράτους, κατά τη Γαλλική Επανάσταση.

Εύγλωττοι, αναφορικά προς την παραπάνω διαπίστωση, είναι και οι στίχοι

της θεωρούμενης ως εμβληματικής για τα δημοκρατικά ιδεώδη «Μασσαλιώτιδας». Πρόκειται για το εμβατήριο, με τίτλο «Πολεμικό άσμα για τη στρατιά του Ρήνου», του Rouget de Lisle, που τραγουδήθηκε για πρώτη φορά από ομάδα Μασσαλιωτών κατά την εξέγερση των Tuileries- η οποία οδήγησε στην κατάργηση της μοναρχίας²³.

Δύο φορές απαντά ως λέξη η «πατρίδα» στο κείμενο του εμβατηρίου: στον πρώτο κίόλας στίχο της πρώτης στροφής της «Μασσαλιώτιδας», όπου οι πολίτες που καλούνται στα όπλα αποκαλούνται «παιδιά της πατρίδας»²⁴, και στον πρώτο στίχο της έκτης και τελευταίας (εξαιρέσει της ιδιαίτερης στροφής, όπου το λόγο παίρνουν τα νεαρά παιδιά) στροφής, όπου γίνεται αναφορά -με άμεσο μάλιστα τρόπο- στην «ιερή αγάπη για την πατρίδα»²⁵.

Αξιοσημείωτη, επίσης, είναι στην τέταρτη στροφή η αναφορά στους «νέους ήρωες» που τυχόν «θα πέσουν» και στη «γη», την πατρίδα δηλαδή με τον πιο έντονο συμβολισμό, που θα φροντίσει να γεννήσει στη θέση των πεσόντων άλλους ήρωες «καινούριους, έτοιμους για μάχη»²⁶.

Στη συνέχεια, η πέμπτη στροφή ξεκινά με την προσφώνηση «Γάλλοι»²⁷, η οποία αυτομάτως διεγείρει το συναίσθημα των μαχητών «citoyens», υπογραμμίζοντας την εθνική τους ταυτότητα.

Στην αμέσως επόμενη στροφή, την έκτη, η «ιερή αγάπη για την πατρίδα» ομοιοκαταληκτεί με την «αγαπημένη ελευθερία»: η λέξη «ελευθερία», μάλιστα, δίνεται με αναδιπλώση, προκειμένου να υπογραμμιστεί το νόημά της. Επιπλέον, τόσο η λέξη «πατρίδα» όσο και η λέξη «ελευθερία» σημειώνονται με κεφαλαίο το αρχικό τους γράμμα, τονίζοντας, με τον τρόπο αυτό, το ιδιαίτερο ιδεολογικό και συναισθηματικό τους βάρος²⁸. Παρατηρείται, λοιπόν, πως πατρίδα και ελευθερία συμβαδίζουν.

Αξία προσοχής, ως προς το διερευνούμενο θέμα, είναι και η τελευταία συμπληρωματική στροφή, όπου παίρνουν τον λόγο τα παιδιά, το νέο αίμα, το μέλλον του έθνους, που καλείται να διασφαλίσει στο διηνεκές την ύπαρξη και τη δόξα της πατρίδας ανάμεσα στα έθνη. Στο σημείο αυτό ιδιαίτερο ενδιαφέρον, ως προς το ήθος των Γάλλων μαχητών της δημοκρατίας, παρουσιάζει ο τέταρτος στίχος, ο οποίος μάλιστα καταλαμβάνει το μέσον της στροφής και προορίζεται να τραγουδηθεί δις. Εδώ γίνεται λόγος για το «αχνάρι των αρετών»²⁹ των πατέρων τους, που θα βρουν τα παιδιά στον δρόμο τους, όταν τα ίδια πια θα εισέλθουν στην ενεργό δράση. Δηλώνεται, συνεπώς, πως η δημοκρατία είναι πολίτευμα που προϋποθέτει πολίτες προικισμένους με αρετές, ικανούς να υπερασπίζονται και να περιφρουρούν τα δημοκρατικά κεκτημένα.

Συμπερασματικά, μέσα από τα ως άνω σύντομα δείγματα σχετικά με τα δημοκρατικά ιδεώδη του Γαλλικού Διαφωτισμού, που πήραν σάρκα και οστά με τη Γαλλική Επανάσταση, και τα προαναφερθέντα αυτών παραθέματα αναφορικά με την Αθήνα του 5ου π. Χ. αιώνα, διαφαίνεται καταρχάς η μεταξύ τους σχέση³⁰. Άλλωστε, η φιλοσοφική σκέψη του J.J. Rousseau και ο τρόπος που λειτουργούσε η αρχαία άμεση δημοκρατία της Αθήνας στο πλαίσιο της πόλης κράτους γειτνιάζουν³¹. Εκείνο που, επίσης, αποσαφηνίστηκε είναι ότι, τόσο στο ιστορικό δεδομένο της πόλης-κράτους όσο και σε αυτό του έθνους κράτους, το δημοκρατικό ιδεώδες δείχνει

να ακουμπά στην έννοια της πατρίδας και να προϋποθέτει την αμέριστη αγάπη και αφοσίωση των δημοκρατικών πολιτών προς αυτήν, τον πατριωτισμό τους.

Το πού θα στηριχθεί και το πώς θα μετουσιωθεί αυτή η έννοια της πατρίδας στην πολυπολιτισμική οικουμενική σύγχρονη κοινωνία παραμένει ένα ζητούμενο που απασχολεί τη σύγχρονη πολιτική φιλοσοφική σκέψη. Το βέβαιο είναι πως η δημοκρατία χρειάζεται κοινότητες ανθρώπων που να εμπνέονται και να συνεγείρονται από κοινές αξίες και ήθη, τα οποία τους προσδίδουν ταυτότητα ιδιαίτερη, που λειτουργεί ως στοιχείο βαθιάς συνοχής- η οποία καλείται να διαπερνά αλλά και να ξεπερνά, θα λέγαμε, το επίπεδο του συνειδητού. Βεβαίως, μέσα στις νέες συνθήκες που διαμορφώνονται, η αναβάπτιση και ο επανακαθορισμός της έννοιας της «πατρίδας» δεν είναι διόλου απαραίτητο να δονούνται από τους ήχους αγωνιστικών και πολεμικών σαλπισμάτων· δεν μπορεί, όμως, από την άλλη πλευρά, το πολίτευμα της δημοκρατίας να λειτουργεί και να «αναπνέει» ζωτικά μέσα σε συνθήκες πλαδαρής ψευδο-εκπροσώπησης της λαϊκής βούλησης και ετυμηγορίας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. «Οὐ δεῖ δὲ τίθεναι δημοκρατίαν, καθάπερ εἰώθασιν τινὲς νῦν, ἀπλῶς οὕτως, ὅπου κύριον τὸ πλῆθος...» (Αριστοτέλους, Πολιτικά, 1290a, 30), «μᾶλλον τοίνυν λεκτέον ὅτι δημος μὲν ἐστὶν ὅταν οἱ ἐλεύθεροι κύριοι ᾖσιν...» (Πολ., 1290b, 1) και «δημοκρατία μὲν ὅταν οἱ ἐλεύθεροι καὶ ἄποροι πλείους ὄντες κύριοι τῆς ἀρχῆς ᾖσιν» (Πολ., 1290b, 17-19). Επίσης, ο Αριστοτέλης, παραθέτοντας τα διάφορα εἶδη δημοκρατίας, σημειώνει: «ἕτερον εἶδος δημοκρατίας τὸ μετέχειν ἅπαντας τοὺς πολίτας ὅσοι ἀνυπεύθυνοι, ἄρχειν δὲ τὸν νόμον... ἕτερον δὲ εἶδος δημοκρατίας τᾶλλα μὲν εἶναι ταῦτά, κύριον δ' εἶναι τὸ πλῆθος καὶ μὴ τὸν νόμον· τοῦτο δὲ γίνεται ὅταν ψηφίσματα κύρια ᾖ ἀλλὰ μὴ ὁ νόμος· συμβαίνει δὲ τοῦτο διὰ τοὺς δημαγωγούς· ἐν μὲν γὰρ ταῖς κατὰ νόμον δημοκρατουμέναις οὐ γίνεται δημαγωγία, ἀλλ' οἱ βέλτιστοι τῶν πολιτῶν εἰσὶν ἐν προεδρίᾳ.» (Πολ., 1292a).

2. «Ἐπεὶ δὲ πολιτεία καὶ πολίτευμα σημαίνει ταῦτόν, πολίτευμα δ' ἐστὶ τὸ κύριον τῶν πόλεων, ἀνάγκη δ' εἶναι κύριον ἢ ἓνα ἢ ὀλίγους ἢ τοὺς πολλούς, ὅταν μὲν ὁ εἷς ἢ οἱ ὀλίγοι ἢ οἱ πολλοὶ πρὸς τὸ κοινὸν συμφέρον ἄρχωσι, τοιαύτας μὲν ὀρθὰς ἀναγκαῖον εἶναι τὰς πολιτείας, ὅταν δὲ τὸ πλῆθος πρὸς τὸ κοινὸν πολιτεύεται συμφέρον, καλεῖται τὸ κοινὸν ὄνομα πασῶν τῶν ὀρθῶν πολιτειῶν» (Πολ., 1279a, 28-41).

3. Στη δεκαετία του 1980 [...] η κοινότητα και η ιδιότητα του μέλους (membership) έγιναν λέξεις κλειδιά, καθώς οι κοινοτιστές προσπάθησαν να δείξουν ότι ο φιλελεύθερος ατομικισμός δε μπορούσε ούτε να εξηγήσει την ύπαρξη των κοινοτικών συναισθημάτων, ταυτοτήτων και δεσμών που απαιτούνται για οποιαδήποτε εφικτή πολιτική κοινότητα, αλλά ούτε και να τα αναπαράγει [...] Η ιδέα της ιδιότητας του πολίτη (citizenship) από τη μία μεριά συνδέεται στενά με τις φιλελεύθερες ιδέες των ατομικών δικαιωμάτων και τίτλων, και από την άλλη με την κοινοτιστική ιδέα να είναι κάποιος μέλος μιας κοινότητας και αφοσιωμένος σε αυτήν. Βλ. W. Kymlica, *Η Πολιτική Φιλοσοφία της Εποχής μας*, μτφρ. Γ. Μολυβάς, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2002.

4. Η Ελλάδα έχει ανάγκη σήμερα από τον πατριωτισμό των πολιτών της ή από τη φιλοπατρία τους; Θα πρέπει να κάνουμε σαφή διάκριση ανάμεσα στις δύο έννοιες [...] Ο πατριωτισμός, επιθετικός ή αμυντικός, μας οδηγεί σε άσχημες εποχές. Στη Δυτική Ευρώπη έσβησε με τις μεγάλες σφαγές του Α' και του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Έκτοτε βρισκόμαστε σε διαδικασίες υπέρβασης των εθνικών κρατών, δύσκολες και με πωγυρίσματα, όπως γνωρίζουμε. Αλλά άλλη λύση από το να υποκαταστήσουμε τον πατριωτισμό με τη φιλοπατρία δεν υπάρχει. Βλ. Δ. Ψυχogiός, «Αυτό που χρειαζόμαστε είναι φιλοπατρία», *Το Βήμα* (24-3-2012).

5. Η κοινωνία δεν είναι ούτε σύνολο ούτε σύστημα ή ιεραρχία συνόλων (ή δομών). Είναι μάγμα και μάγμα μαγμάτων. Βλ. Κ. Καστοριάδης, *Η Φαντασιακή Θέσμιση της Κοινωνίας*, κεφ. «η κοινωνικο-

ιστορική θέσμιση: λέγειν και τεύχειν», εκδ. Κέδρος, 1981.

6. «Τὸ γὰρ Ἀριστογείτονος καὶ Ἀρμοδίου τόλμημα δι' ἐρωτικὴν συντυχίαν ἐπεχειρήθη, ἦν ἐγὼ ἐπὶ πλεον διηγησάμενος ἀποφανῶ οὔτε τοὺς ἄλλους οὔτε αὐτοὺς τοὺς Ἀθηναίους περὶ ταῶν σφετέρων τυράννων οὐδὲ περὶ τοῦ λεγομένου ἀκριβὲς οὐδὲν λέγοντας», *Θουκυδίδῃ Ιστορία*, Ζ, 54, Εισαγωγή - Μετάφραση - Σημειώσεις Ν. Μ. Σκουτερόπουλος, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2011.

7. «Τὴν γὰρ χώραν οἱ αὐτοὶ ἀεὶ οἰκοῦντες...», *ό.π.*, Β, 36.

8. «ἐραστὰς γιγνομένους αὐτῆς...», *ό.π.*, Β, 43.

9. «...τῷ ἀφ' ἡμῶν αὐτῶν ἐς τὰ ἔργα ἐνψύχῳ...», *ό.π.*, Β, 39.

10. Το τραγικό θέατρο επιβεβαίωνε και, εξίσου χαρακτηριστικά, έθετε υπό αμφισβήτηση τον συμμετοχικό χαρακτήρα της αθηναϊκής δημοκρατίας. Με τις συνεδριάσεις της Εκκλησίας του Δήμου η τραγωδία είχε ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά, γιατί και στις δύο περιπτώσεις επρόκειτο για δραστηριότητες με τελετουργική μορφή, οι οποίες συνδέονταν με την έννοια του ιερού (κάθε συνεδρίαση της Εκκλησίας του Δήμου άρχιζε με αιματηρή θυσία και προσευχές) και είχαν τη χρησιμότητα να δημιουργούν και να ενισχύουν στους Αθηναίους το έντονο αίσθημα της θρησκευτικής και πολιτικής τους κοινότητας. Βλ. Ρ. Ε. Easterling, *Οδηγός για την αρχαία ελληνική τραγωδία*, μτφρ. Λ. Ρόζη - Κ. Βαλάκας, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2007.

11. «καὶ μῆζον ὅστις ἀντὶ τῆς αὐτοῦ πάτρας φίλον νομίζει, τοῦτον οὐδαμῶ λέγω», Σοφοκλῆς, *Αντιγόνη*, 182-183, Μετάφραση - Εισαγωγή - Σχόλια Κ. Τοπούζης, εκδ. Επικαιρότητα, 1993.

12. Ο Σόλων [...] αντί να δώσει τη συνηθισμένη διαβεβαίωση του αρχηγού του κράτους, ότι θα διαφυλάξει αμείωτη όλων των πολιτών την περιουσία, εξέδωσε προκήρυξη ότι όλα τα χρέη παραγράφονται και όλοι όσοι για κάποιο χρέος είχαν γίνει δούλοι ελευθερώνονται [...] ο Σόλων έρχεται και διακηρύσσει με υπερηφάνεια πως επανέφερε στην πατρίδα πολλούς που είχαν πουληθεί στα ξένα και μερικοί απ' αυτούς μάλιστα είχαν ξεχάσει και τη γλώσσα τους. Βλ. J. B. Bury – Russell Meiggs, *Ιστορία της αρχαίας Ελλάδος*, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα, 1978.

13. Το μνημειώδες επίτευγμα του Κλεισθένη ήταν που επινόησε μια τελείως νέα μορφή οργάνωσης, ένα σχήμα αληθινά μεγαλόπνευστο και, όπως απέδειξαν τα γεγονότα, σχήμα πρακτικό, που αντικατέστησε τις ιωνικές φυλές, τις σχηματισμένες από τη συγγένεια του αίματος, με φυλές σχηματισμένες κατά περιοχές, που αυτές αποτέλεσαν τη βάση της οργάνωσης της πολιτείας, και έτσι διέλυσε την πολιτική επιρροή των φρατριών και των γενών. Από τώρα και έπειτα στη διεξαγωγή των κοινών θα συμμετέχει αποφασιστικά και μόνιμα το σώμα των πολιτών, στο σύνολό του. Βλ. *ό.π.*

14. «...καὶ μεγάλου κινδύνου ἐπικρεμασθέντος οἱ τε Λακεδαιμόνιοι τῶν ξυμπολεμησάντων Ἑλλήνων ἡγήσαντο δυνάμει προύχοντες, καὶ οἱ Ἀθηναῖοι ἐπιόντων τῶν Μήδων διανοηθέντες ἐκλιπεῖν τὴν πόλιν καὶ ἀνασκευασάμενοι ἐς τὰς ναῦς ἐσβάντες ναυτικοὶ ἐγένοντο, κοινῇ τε ἀπωσάμενοι τὸν βάρβαρον, ὕστερον οὐ πολλῷ διεκρίθησαν πρὸς τε Ἀθηναίους καὶ Λακεδαιμονίους· οἱ ἀποστάντες βασιλέως Ἕλληνας καὶ οἱ ξυμπολεμήσαντες. Δυνάμει γὰρ ταῦτα μέγιστα διεφάνη· ἴσχυον γὰρ οἱ μὲν κατὰ γῆν, οἱ δὲ ναυσίν», *Θουκυδίδῃ Ιστορία*, Α, 18, *ό.π.*

15. «...το ενδιαφέρον μου για την αρχαία ελληνική δημοκρατία και γενικότερα για την αρχαία ελληνική δημιουργία [...] αναζωπυρώθηκε [...] Η αναζωπύρωση αυτή είναι συνέπεια της αναγνώρισης ορισμένων βασικών στοιχείων που δημιουργήθηκαν για πρώτη φορά στην αρχαία Ελλάδα. Τα στοιχεία αυτά χάθηκαν στη συνέχεια [...] ξαναδημιουργήθηκαν στην δυτική Ευρώπη κατά το τέλος του Μεσαίωνα, όταν ξαναδημιουργήθηκαν, όπως στην αρχαία Ελλάδα, πόλεις, δηλαδή κοινότητες, οι οποίες ξαναπροσπάθησαν –μέσα σε συνθήκες τελείως διαφορετικές από τις αρχαίες ελληνικές- να αυτοκυβερνηθούν κατά το δυνατόν, παλεύοντας εναντίον της φεουδαρχίας...», βλ. Καστοριάδης Κ., *Η αρχαία ελληνική δημοκρατία και η σημασία της για μας σήμερα*, εκδ. Ύψιλον, 1999.

16. Στην αρχαιότητα ποτέ κατ' ουσίαν δεν είχε εκφραστεί ρητώς η έννοια της ατομικής ελευθερίας ως πολιτικού ιδεώδους (κατ' αντιδιαστολή προς την πραγματική υπαρξή της). Ο Condorcet είχε ήδη επισημάνει ότι η έννοια των ατομικών δικαιωμάτων δεν συγκαταλεγόταν ανάμεσα στις νομικές συλλήψεις των Ρωμαίων και των αρχαίων Ελλήνων, πράγμα το οποίο θα μπορούσαμε να πούμε πως ίσχυε εξίσου και για τους Εβραίους, τους Κινέζους, αλλά και όλους τους άλλους αρχαίους πολιτισμούς που έχουν έκτοτε έρθει στο φως. Ακόμη και στην πρόσφατη ιστορία της Δύσης. Βλ. Ι. Berlin, «Δύο Έννοιες της Ελευθερίας», στου ίδιου, *Τέσσερα Δοκίμια περί Ελευθερίας*, μτφρ. Γιάννης Παπαδημητρίου, εκδ. Scripta, Αθήνα, 2001, σ. 268.

17. Chacun de nous met en commun sa personne & toute sa puissance sous la supreme direction de la volonté générale; & nous recevons en corps chaque membre comme partie indivisible du tout. J. J. Rousseau, *Du contrat social, ou principes du droit politique*, Gale ECCO, 2010.

18. On peut mesurer un Corps politique de deux manieres; savoir par l'étendue du territoire, & par le nombre du Peuple, & il y a, entre l'une & l'autre de ces mesures, un rapport convenable pour donner à l'Etat sa véritable grandeur: ce sont les hommes qui font l'Etat, & c'est le terrain qui nourrit les hommes; ce rapport est donc que la terre suffise à l'entretien de ses habitans, & qu'il y ait autant d'habitans que la terre en peut nourrir. *Ο.π.*

19. Premièrement un Etat très-petit où le peuple soit facile à rassembler & où chaque citoyen puisse aisément connaître tous les autres. J. J. Rousseau, *Extraits des Deux Discours et du Contrat Sociale*, Les Lettres francaises, Beyrouth, 1945.

20. Enfin peu ou point de luxe; car, ou le luxe est l'effet des richesses, ou il les rend nécessaires; il corrompt à la fois le riche & le pauvre, l'un par la possession, l'autre par la convoitise; il vend la patrie à la mollesse, à la vanité; il ôte à l'Etat tous ses citoyens pour les asservir les uns aux autres, & tous à l'opinion. Voilà pourquoi un auteur célèbre a donné la vertu pour principe à la République. J.J. Rousseau, *Du contrat social, ou principes du droit politique*, *ό.π.*

21. «Καὶ μὴν καὶ τῶν πόνων πλείστας ἀναπαύλας τῇ γνώμῃ ἐπορισάμεθα, ἀγῶσι μὲν γε καὶ θυσίαις διειτησίαις νομίζοντες, ἰδίαις δὲ κατασκευαῖς εὐπρεπέσιν, ὧν καθ' ἡμέραν ἡ τέρψις τὸ λυπηρὸν ἐκπλήσσει. ἐπεσέρχεται δὲ διὰ μέγεθος ταῆς πόλεως ἐκ πάσης γῆς τὰ πάντα, καὶ ξυμβαίνει ἡμῖν μηδὲν οἰκειοτέρᾳ τῇ ἀπολαύσει τὰ αὐτοῦ ἀγαθὰ γιγνόμενα καρποῦσθαι ἢ καὶ τὰ τῶν ἄλλων ἀνθρώπων», *Θουκυδίδῃ Ιστορία*, Β, 38, *ό.π.*

22. Decret du 11 juillet 1792: Citoyens, la patrie est en danger. Que ceux qui vont obtenir l' honneur de marcher les premiers pour defendre ce qu' ils ont de plus cher, se souviennent toujours qu' ils sont Francais et libres [...]. J. Thoraval, *Les Grandes Etapes de la Civilisation Francaise*, Bordas, Paris, 1976.

23. Το 1792, μετά την κήρυξη πολέμου στην Αυστρία από τον Βασιλιά, ένας γάλλος αξιωματικός του γαλλικού στρατού στο Στρασβούργο, ο Rouget de Lisle, συνθέτει, τη νύχτα της 25ης προς την 26η Απριλίου, στο σπίτι του Dietrich, Δημάρχου της πόλης, το «Πολεμικό άσμα για τη στρατιά του Ρήνου». Το εμβατήριο τραγουδήθηκε για πρώτη φορά από την ομάδα των Μασσαλιωτών που συμμετείχαν στην εξέγερση των Tuileries στις 10 Αυγούστου 1792 και που κατέληξε στην κατάργηση της μοναρχίας. Λόγω της μεγάλης του επιτυχίας ανακηρύσσεται εθνικός ύμνος στις 14 Ιουλίου 1795.

Απαγορευμένη κατά τη διάρκεια της Αυτοκρατορίας και της Παλινόρθωσης, η Μασσαλιώτιδα ξαναβρίσκει την αίγλη της στην Επανάσταση του 1830 και ο Μπερλιόζ πραγματοποιεί μια ενορχήστρωση την οποία και αφιερώνει στον Rouget de Lisle.

Η Τρίτη Δημοκρατία (1879) την τιμά ως εθνικό ύμνο και, το 1887, το υπουργείο πολέμου, κατόπιν της σύμφωνης γνώμης μιάς επιτροπής, υιοθετεί μια «επίσημη ερμηνεία».

Το Σεπτέμβριο του 1944, μια εγκύκλιος του υπουργείου εθνικής παιδείας προωθεί το τραγούδι της Μασσαλιώτιδας στα σχολεία για τον «εορτασμό της απελευθέρωσης και των μαρτύρων».

Το Σύνταγμα του 1946 και κατόπιν εκείνο του 1958 καθιέρωσαν τη Μασσαλιώτιδα ως εθνικό ύμνο (άρθρο 2), (www.ambafrance.gr.org).

24. Allons ! Enfants de la Patrie!

Le jour de gloire est arrivé!

25. Amour sacré de la Patrie.

26. S'ils tombent, nos jeunes héros,

La terre en produira de nouveaux

Contre vous tout prêt à se battre.

27. Français, en guerriers magnanimes.

28. Amour sacré de la Patrie

Conduis, soutiens nos bras vengeurs!

Liberté ! Liberté chérie,

Combats avec tes défenseurs! (Bis)

29. Et la trace de leurs vertus. (Bis)

30. Ο Διαφωτισμός θεωρούσε ότι επιστρέφει στις κλασικές ιδέες των Ελλήνων [...] Αλλά στην

πραγματικότητα, αποτέλεσε μία από τις πηγές των επαναστάσεων που τράνταξαν την Ευρώπη και την Αμερική στα τέλη του 18ου αιώνα, και έθεσε τα θεωρητικά θεμέλια τόσο της γενικής επιστημονικής κοσμοαντίληψης όσο και της φιλελεύθερης δημοκρατικής κοινωνίας, που παρά τις πολλές επιθέσεις που δέχτηκαν, εξακολουθούν να λειτουργούν ως πολιτισμικά ιδεώδη. Βλ. *Το Φιλοσοφικό Λεξικό του Cambridge*, επιμέλεια R. Audi, επιμελητές ελληνικής έκδοσης Σ. Βιρβιδάκης, Γ. Ξηροπαΐδης, Κέδρος, 2011.

31. Ο Έλληνας φιλόσοφος (ο Καστοριάδης) εντάσσει αυτή την άποψη στην ευρύτερη, μεγάλη θεωρία «θέσμησης», που ανέπτυξε στα έργα της ωριμότητάς του. Αυτή, όντως, συνιστά εναλλακτική πρόταση, που διαχωρίζεται ευκρινώς από το φιλελεύθερο δημοκρατικό μοντέλο, προτάσσοντας το αίτημα της διαρκούς επαναβεβαίωσης της λαϊκής βούλησης και εντολής με ένα τρόπο γνώριμο στη σκέψη του Rousseau και στην αρχαία ελληνική πόλη. Βλ. Γ. Πολίτης, *Ελευθερία και Εξουσία, Καταστατικές Αρχές Κοινωνικής Φιλοσοφίας*, εκδ. Έννοια, Αθήνα, 2010.